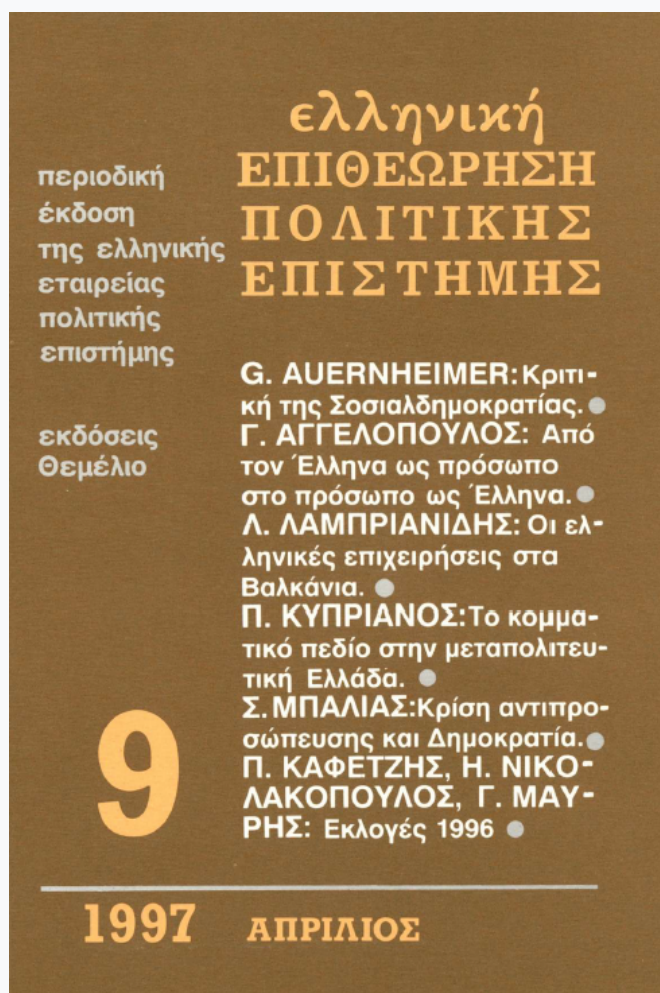

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 9 (1997)

Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα

Γεώργιος Αγγελόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.15226](https://doi.org/10.12681/hpsa.15226)

Copyright © 2017, Γεώργιος Αγγελόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αγγελόπουλος Γ. (2017). Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9, 42–64. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15226>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ*

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΑ ΩΣ ΠΡΟΣΩΠΟ ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΩΣ ΕΛΛΗΝΑ**

*ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ
ΕΘΝΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ
ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 19ου-ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ*

Η κυρίαρχη αντίληψη για τα έθνη θεωρεί πως αυτά αποτελούν φυσικά, αυθυπόστατα, ενδογενή και υπερ-ιστορικά συστατικά κάθε ανθρώπινης κοινωνίας. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση που υποστηρίζει τη διαχρονικότητα της ύπαρξης των εθνών και που για λόγους ευκολίας αποκαλώ «άποψη περί του πανάρχαιου χαρακτήρα των εθνών»,¹ δεν είναι απλά η πλέον διαδεδομένη. Είναι αυτή στην οποία συχνότερα βασίζονται οι διεθνείς σχέσεις από την εποχή της διατύπωσης του δόγματος Wilson αλλά και της λενινιστικής αντίληψης για τα εθνικά κράτη (Hobsbawm, 1990: 40).

Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις εκείνες που η ιστορική ευαισθησία επιβάλλει τη διάκριση μεταξύ εθνών, πολιτισμικών (cultural) και εθνοτικών (ethnic-ethnique) ομάδων, οι διαφορές μεταξύ τους συχνότερα ορίζονται χρονολογικά και όχι οντολογικά. Με άλλα λόγια, θεωρείται πως τα σημερινά έθνη αποτελούν εξέλιξη προγενέστερων πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων. Επιπλέον, μια σχέση συνέχειας εγκαθίσταται ανάμεσα σε αυτές τις προϋπάρχουσες μορφές κοινωνικής οργάνωσης (πολιτισμούς, εθνοτικές ο-

* Ο Γιώργος Αγγελόπουλος είναι Διδάκτωρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Cambridge.

** Για τις επισημάνσεις και τις κριτικές παρατηρήσεις τους, ευχαριστώ τους J. Cowan, H. Vermeulen, B. και Φ. Αγγελόπουλου, Σ. Αυγητίδου, Ε. Βουτυρά, Β. Γούναρη, Γ. Παπαδάκη. Η ευθύνη των απόψεων που εκφράζονται σε αυτή τη μελέτη είναι αποκλειστικά του συγγραφέα.

1. Περισσότερο γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «the primordialist approach» (Smith, 1986). Ο Λέκκας χρησιμοποιεί τον όρο «ισχυρισμός περί της αρχαιότητας του έθνους» (Λέκκας, 1992), που τον θεωρώ αδόκιμο, εφόσον δεν πρόκειται απλώς για έναν ισχυρισμό αλλά για μία ολόκληρη θεωρητική προσέγγιση.

μάδες) και στα σημερινά έθνη. Την τελευταία αυτή άποψη υποστηρίζει, για παράδειγμα, ο άγγλος κοινωνιολόγος A.D. Smith με τη θεωρία του περί εθνοτικής καταγωγής των εθνών (Smith, 1986).² Όπως, όμως, πρόσφατα παρατήρησε και ο Π. Λέκκας, τέτοιου είδους προσεγγίσεις «επιτρέπουν τη λαθραία επανεισαγωγή της κλασικής και αντι-ιστορικής αντίληψης περί αρχαιότητας, έθνους και εθνικισμού» (Λέκκας, 1992: 103). Και αυτή η προσέγγιση (της συνέχειας εθνοτικών ομάδων-εθνών) έχει συχνά επηρεάσει το πλαίσιο διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η απόφαση 16, της 21ης Φεβρουαρίου 1992, της Γραμματείας του ΟΗΕ, βάσει της οποίας οι όροι «εθνική ομάδα» (national group) και «εθνοτική ομάδα» (ethnic group) θεωρούνται ταυτόσημοι ως προς την πολιτική σημασία τους.³

Η μελέτη μας έχει ως αφετηρία την αποδοχή μιας θεωρητικής προσέγγισης, που προσλαμβάνει τα έθνη ως σύγχρονα φαινόμενα, τα οποία εμφανίζονται στην ιστορία από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και του Διαφωτισμού. Η θεωρητική αυτή κατεύθυνση, που αποκαλώ «άποψη για το σύγχρονο χαρακτήρα των εθνών», βρίσκεται στον αντίποδα των προσεγγίσεων που προηγουμένως αναφέρθηκαν, έχει, όμως, τα τελευταία χρόνια σημαντικά συνεισφέρει, διεθνώς, στην πληρέστερη κατανόηση του φαινομένου του εθνικισμού και του έθνους.⁴ Δείγματα της εφαρμογής ανάλο-

2. Οι συνέπειες της προσέγγισης του A.D. Smith στη μελέτη της ιστορίας του ελληνικού έθνους αναδεικνύονται στο μεταφρασμένο και δημοσιευμένο στα ελληνικά άρθρο του (Smith, 1993), όπου υποστηρίζει πως οι ρίζες του ελληνικού εθνικισμού βρίσκονται σε «στοιχεία από προηγούμενους αιώνες, που φθάνουν πίσω ως τους αρχαίους Έλληνες και τον αντιπερισκικό πανελληνισμό τους» (στο ίδιο: 9). Αντίστοιχες απόψεις έχουν κατά καιρούς εκφράσει και διάφοροι έλληνες συγγραφείς, χωρίς πάντα αυτές να βασίζονται σε εμπειριστατωμένη γνώση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Πρόσφατο παράδειγμα, οι αυτοαποκαλούμενες «εναλλακτικές» αναλύσεις των Θ. Ζιάκα, Γ. Καραμπελιά, κ.ά. για το ελληνικό έθνος (Ζιάκας, 1993· Καραμπελιάς, 1994). Όπως σωστά παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης στην κριτική του στο άρθρο του Smith, η προσέγγιση αυτή «ισοδυναμεί ουσιαστικά με κατάρχιση κάθε έννοιας ιστορικότητας και σοβαρής ιστορικής ανάλυσης» και, «για τον σύγχρονο Έλληνα ιστορικό, θα ισοδυναμούσε με υποχώρηση στην εποχή του Παπαρηγόπουλου και αποδοχή των πιο ακραίων ιδεολογικών χειραγωγήσεων της ελληνικής ιστορίας» (Κιτρομηλίδης, 1993: 15-16).

3. U.N. Résolution, 16/1992, της 21ης Φεβρουαρίου 1992.

4. Περισσότερο γνωστή στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία ως «the modernist approach». Ο Κ. Σκορδύλης μεταφράζει τον όρο αυτό ως «νεοτερικές θεωρίες» (Smith, 1993). Οι σημαντικότεροι εκφραστές αυτής της άποψης είναι οι: E. Gellner (1992), B. Anderson (1983), E. Hobsbawm (1990), E. Balibar - I. Wallerstein (1991).

γων προβληματισμών εντοπίζει κανείς στην πρόσφατη δουλειά μιας σειράς ελλήνων ιστορικών, όπως ο Θ. Βερέμης (1990), ο Π. Κιτρομηλίδης (1990α), ο Α. Λιάκος (1985), η Ε. Σκοπετέα (1992), ο Β. Γούναρης (1993), η Ε. Αβδελά (1993), η Ρ. Σταυρίδου-Πατρικίου (1995) κ.ά.

Το θέμα του ορισμού του έθνους δε θα με απασχολήσει σε αυτή τη μελέτη.⁵ Είτε, πάντως, αποδεχθούμε πως το έθνος αποτελεί μια κατά φαντασίαν κοινότητα (Anderson, 1983), είτε συνδέσουμε τον ορισμό του με το φαινόμενο του σύγχρονου κράτους (Gellner, 1992), είτε αποδεχθούμε μια μαρξιστική θεώρηση στο όλο ζήτημα (Balibar - Wallerstein, 1991), είτε, τέλος, απλώς περιοριστούμε σε μια αγνωστικιστική προσέγγιση (Hobsbawm, 1990), το πρόβλημα της σχέσης έθνους και προγενέστερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης (πολιτισμικές και εθνοτικές ομάδες) εξακολουθεί να υπάρχει.

Η εργασία αυτή αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης της διαδικασίας, βάσει της οποίας άτομα, κοινωνικές μονάδες (οικογένειες, σόγια, κ.ά.) και κοινότητες της αγροτικής Μακεδονίας⁶ επέλεξαν να ταυτιστούν με το ελληνικό έθνος, κατά την αρχική περίοδο της δημιουργίας των εθνικών ομάδων στη Μακεδονία. Σε γενικές γραμμές, ορίζω ως αρχή αυτής της περιόδου τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η Εξαρχική προπαγάνδα δραστηριοποιείται στο χώρο της Μακεδονίας, και ως τέλος της, τις ανταλλαγές πληθυσμών της δεκαετίας του '20. Η δημιουργία εθνικών ταυτοτήτων στη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας συνεχίζεται, βέβαια, και μέχρι τις μέρες μας – όπως άλλωστε γίνεται φανερό και από την περίπτωση της Π.Γ. Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Σε αυτή την εργασία θα πε-

5. Για μια πληρέστερη προσέγγιση γύρω από το θέμα, ο έλληνας αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα πρόσφατα δημοσιευμένα έργα των Π. Λέκκα (1992) και Δ. Μιχαήλ (1992).

6. Ο όρος Μακεδονία στο κείμενο αυτό αναφέρεται στην περιοχή εκείνη που στην Ελλάδα συχνότερα ονομάζουμε «γεωγραφική Μακεδονία» (σε αντίθεση με την «ιστορική Μακεδονία» της εποχής του Φιλίππου του Β' και του Αλεξάνδρου). Ορίζεται από τα βουνά Σαρ βόρεια της πόλης των Σκοπίων, από τον Όλυμπο και το Αιγαίο στα νότια, από τη βουνοσειρά της Ροδόπης στα ανατολικά της πόλης του Μπλακόεβγκραντ, και από τις λίμνες Πρέσπες και Αχρίδα στα δυτικά. Θεωρώ αυτό τον ορισμό της Μακεδονίας ως τον πιο κατάλληλο για την εποχή που συζητούμε διότι: (i) η περιοχή αυτή, που απαρτιζόταν από τα τρία μακεδονικά βιλαέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούσε εκείνη την περίοδο μια οικονομική και κοινωνική ενότητα, και (ii) είναι ο πλέον αποδεκτός στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία (για παράδειγμα: Wilkinson, 1951· Κωφός, 1964· Jelavich, 1983).

ριοριστώ στην περίοδο που μόλις όρισα, η οποία, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μια σειρά από λόγους, που ελπίζω πως θα γίνουν κατανοητοί από την ανάλυση που ακολουθεί.

Τα ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσω να απαντήσω είναι: ποιοι ήταν οι Έλληνες της αγροτικής Μακεδονίας κατά την περίοδο αυτή· τι σήμαινε να είναι κανείς Έλληνας· πώς και γιατί άτομα, κοινωνικές μονάδες και κοινότητες επέλεξαν να ταυτιστούν με την ελληνική εθνική ιδέα. Στο θεωρητικό επίπεδο, στόχος μου είναι να δείξω τα όρια της συνέχειας μεταξύ προγενέστερων πολιτισμικών και εθνοτικών ομάδων, και των εθνών που αργότερα αναπτύχθηκαν. Επιπλέον, να επισημάνω ότι οι εθνικές ταυτότητες μπορεί συχνά να βασίζονται όχι σε κοινά πολιτισμικά ή εθνοτικά χαρακτηριστικά, αλλά σε κάποιου άλλου είδους διαδικασίες. Κατά συνέπεια, οι εθνικές ταυτότητες δε θα πρέπει να εξετάζονται με βάση τα υποτιθέμενα χαρακτηριστικά που αποτελούν το περιεχόμενο τους (π.χ.: «Έλληνες ήταν/είναι οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι ελληνικής καταγωγής»· ή οι δημοφιλείς λαϊκιστικές απλουστεύσεις: «οι Έλληνες έχουν ανεπτυγμένο το εμπορικό δαιμόνιο και το αίσθημα φιλοξενίας», ή ακόμη και οι διάφοροι ρατσιστικής απόχρωσης βιο-ανθρωπολογικοί ορισμοί κλπ.). Θα πρέπει, μάλλον, να εξετάσουμε τις εθνικές ταυτότητες ως κάτι που αναπλάθεται και διαμορφώνεται μέσα από δυναμικές διαδικασίες (Schein, 1975: 83 - Eriksen, 1993), ως κάτι που αποτελεί αντικείμενο πολιτικής κατασκευής, χρήσης και αντιπαράθεσης.

Η παρούσα ανάλυση θέτει το άτομο ως κέντρο αναφοράς της. Εστιάζοντας στο μικροκοινωνικό επίπεδο, επιχειρεί να ξεπεράσει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αναλύσεις εκείνες που, επηρεασμένες από δομο-λειτουργικές ή παλαιο-μαρξιστικές θεωρίες, αποκλειστικά ενδιαφέρονται για τα μακρο-κοινωνικά μορφώματα. Αναλύσεις που, σε τελική ανάλυση, αδυνατούν να εξηγήσουν τις συγκεκριμένες επιλογές των ατόμων ως φορέων ιστορικής δράσης. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει και ο M. Banton, εφόσον υπάρχουν κράτη που αποτελούνται από περισσότερα από ένα έθνη και έθνη που βρίσκονται σε περισσότερα από ένα κράτη, το άτομο αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα κατανόησης της διαδικασίας επιλογής εθνικής ταυτότητας (Banton, 1993).

Ωστόσο, εκτός από την όποια θεωρητική συνεισφορά, μια τέτοια ανάλυση έχει, κατά τη γνώμη μου, και άλλου χαρακτήρα προ-

εκτάσεις, στο βαθμό που η πιο συχνή σύγχυση στην περίπτωση του λεγόμενου «Μακεδονικού» εντοπίζεται στη μη διάκριση μεταξύ πολιτισμικών, εθνοτικών και εθνικών ταυτοτήτων (Καρακασίδου, 1993). Το πρόβλημα απορρέει από μία εθνοκεντρική και, κατά βάση, εθνικιστική προσέγγιση της ιστορίας, που θεωρεί ότι ο τρόπος με τον οποίο οι κάτοικοι αυτής της περιοχής ορίζουν την ταυτότητα τους ως μέλη ενός έθνους (αλλά και της οποιασδήποτε συλλογικότητας) έχει παραμείνει αναλλοίωτος μέσα στους αιώνες. Το φαινόμενο αυτό δεν παρουσιάζεται μόνο σε μια σειρά από μελέτες εθνικιστών ιστορικών ή ιστοριοδιφών πολιτικών, όπως σωστά επισημαίνει ο Β. Γούναρης (Γούναρης, 1993: 190-191): συχνά προεκτείνεται και στο έργο μελετητών που επιθυμούν να παρουσιάζονται ως αντι-εθνικιστές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Δ. Λιθοξόου, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι «σλαβόφωνοι»⁷ πληθυσμοί της ελληνικής Μακεδονίας αποτελούν μειονότητα (Λιθοξόου, 1993) που (μερικώς) εξελληνίστηκε, συνδέοντας έτσι άμεσα τα πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά ενός πληθυσμού με την εθνική του ταυτότητα.

Πρόθεσή μου είναι να υποστηρίξω πως άτομα, κοινωνικές μονάδες και κοινότητες που ανήκαν στην ίδια πολιτισμική και εθνοτική ομάδα και μοιράζονταν τα ίδια πολιτισμικά και εθνοτικά χαρακτηριστικά, συχνά ταυτίζονταν με διαφορετικά και αντίπαλα έθνη. Για παράδειγμα, κάποιοι «σλαβόφωνοι» της Μακεδονίας ταυτίστηκαν με την ελληνική εθνική ιδέα, ενώ άλλοι ταυτίστηκαν με την Εξαρχία ή/και (αργότερα) με την ΕΜΕΟ. Τα βαλκανικά έθνη αποτελούν, βέβαια, χαρακτηριστικά παραδείγματα κατά φαντασίαν

7. Χρησιμοποιώ τον όρο «σλαβόφωνος» μακεδονικός πληθυσμός με επιφυλάξεις και απλά για λόγους ευκολίας της ανάλυσης. Η χρήση αυτού του όρου δε σημαίνει πως αποδίδω περισσότερη σημασία στη γλώσσα απ' ότι στα υπόλοιπα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που, σε ένα βαθμό, διέκριναν αυτό τον πληθυσμό (για παράδειγμα: εκτεταμένες οικογένειες - «Ζάντρουγκα», έθιμα που συνδέονται με την οργάνωση της κοινότητας σε εκτεταμένες οικογένειες - «Σλάββα», απασχόληση με την κτηνοτροφία σε περιορισμένη μόνο κλίμακα, απορρόφηση της πλειοψηφίας ως κολίγων σε τσιφλίκια, αναλφαριθμησιμότητα, κλπ.). Χαρακτηριστικά που, βέβαια, μοιράζονταν και με άλλους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Το σωστότερο από επιστημονική άποψη θα ήταν να σεβαστούμε και να υιοθετήσουμε την ορολογία που ο ίδιος ο πληθυσμός χρησιμοποιούσε. Δυστυχώς αυτό δεν είναι δυνατό, αφού ο πληθυσμός αυτός χρησιμοποιούσε ή ονομαζόταν με μια σειρά από ονόματα (Μακεδόνες, Σλαβόφωνοι, Βούλγαροι, κλπ.), γεγονός που, άλλωστε, συνδέεται άμεσα με την πολυσημία των ταυτοτήτων αυτών.

κοινοτήτων (Anderson, 1983), όπως έχει δείξει και ο Π. Κιτρομηλίδης με τις μελέτες του (Κιτρομηλίδης, 1990α). Η δημιουργία όμως εθνών στη Μακεδονία παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα, στο βαθμό που οι εθνικές προτιμήσεις του αγροτικού πληθυσμού χαρακτηρίζονται ως κατεξοχήν μεταβαλλόμενες.

Σε αυτό το σημείο, χρήσιμο είναι να επισημάνω μια σειρά από μεθοδολογικές προτεραιότητες: Καταρχάς να τονίσω πως η παρούσα εργασία έχει το χαρακτήρα μιας ανθρωπολογικής ανάγνωσης του ιστορικού υλικού και, σε καμία περίπτωση, δεν αποτελεί μια καθαρά ιστορική ή ιστοριογραφική μελέτη.⁸ Δεύτερον, πως το κύριο ενδιαφέρον της ανάλυσης μου εντοπίζεται στους «σλαβόφωνους» μακεδονικούς πληθυσμούς, επειδή αυτοί αποτελούσαν, κατά γενική ομολογία, τη μεγαλύτερη ομάδα του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας (Βακαλόπουλος, 1991). Τέλος, να επισημάνω πως η περίπτωση των αστικών κέντρων της Μακεδονίας είναι σχετικώς διαφορετική από τον αγροτικό χώρο, για λόγους που είναι έξω από τα όρια της παρούσας ανάλυσης.⁹

α. Σημασία και περιεχόμενο των πολιτισμικών και πολιτικο-θρησκευτικών ταυτοτήτων στα Βαλκάνια πριν από τον 19ο αιώνα

Μια από τις πιο σημαντικές συνέπειες της βυζαντινής και της οθωμανικής διοίκησης των Βαλκανίων ήταν η επιμειξία των βαλκανικών πληθυσμών και πολιτισμών. Αποτέλεσμα αυτών των επιμειξιών ήταν η διαμόρφωση μιας πολύπλοκης και συχνά αντιφατικής για τα σημερινά δεδομένα κατάστασης. Τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικά σύνορα, που ισχύουν σήμερα στα Βαλκάνια, απέχουν πολύ από την πραγματικότητα των αρχών του 19ου αιώνα,

8. Για μια εκτενέστερη ανάλυση της σχέσης ανθρωπολογίας-ιστορίας, ο έλληνας αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην εμπεριστατωμένη ανάλυση του Ε. Παπαταξιάρχη (1993).

9. Επιγραμματικά θα μπορούσαν να αναφερθούν δύο κυρίως λόγοι: (i) ότι, όπως έχει υποστηρίξει μια σειρά μελετητών, «οι πόλεις και οι κωμοπόλεις της Σερβίας, της Βουλγαρίας και της Μακεδονίας δεν αποτελούσαν από εθνοτική άποψη μέρος των εθνών στην περιοχή των οποίων βρισκόνταν» (Brailsford, 1906: 86· Vermeulen, 1984: 234). Η Ε. Σκοπετέα υποστηρίζει πως το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σκοπετέα, 1988: 66), και (ii) γιατί η επιρροή του Διαφωτισμού και της εθνικής ιδέας εμφανίστηκε στον αστικό μακεδονικό χώρο νωρίτερα απ' ότι στον αγροτικό και είχε μεγαλύτερη σταθερότητα και συνέχεια (Βακαλόπουλος, 1991).

όταν στη Μακεδονία, για παράδειγμα, μπορούσε κανείς να συναντήσει τουρκόφωνους χριστιανούς, ελληνόφωνους μουσουλμάνους, εβραϊκών πολιτισμικών καταβολών ισπανόφωνους μουσουλμάνους κ.ά. Όλοι αυτοί οι πληθυσμοί δε συμβίωναν απλώς στον ίδιο χώρο αλλά, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, αντάλλαψαν πολιτισμικά (Μοσκόφ, 1988: 403), γλωσσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, έτσι ώστε, τελικά, να είναι μερικές φορές δύσκολο για τους μελετητές να διακρίνουν σύνορα και όρια ανάμεσα στους διάφορους πληθυσμούς (Κυριακίδης, 1955: 46· Hosch, 1968: 14· Γούναρης, 1993).¹⁰

Για όλους αυτούς τους πληθυσμούς, ο χωρισμός τους σε έθνη ήταν κάτι το αδιανόητο και άγνωστο, μέχρι και τα τέλη του 18ου αιώνα. Είναι, βέβαια, γενικά αποδεκτό ότι στα Βαλκάνια η ιδέα της εθνικότητας δεν αποτελούσε κριτήριο και κίνητρο οργάνωσης της πολιτικής δράσης, πριν επηρεάσουν τη βαλκανική διανόηση οι ιδέες του Διαφωτισμού (Pearson, 1983: 12· Δημαράς, 1985· Κιτρομηλίδης 1990β· Simic, 1991: 24). Το φαινόμενο αυτό, στην ουσία, επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό των θεωρητικών εκείνων που υποστηρίζουν ότι στην προ-μοντέρνα εποχή, ο πολιτισμός δεν είχε πολιτική σημασία και αξία (Gellner, 1992). Στο βαθμό που η θρησκεία αποτελούσε το κύριο ιδίωμα αναγνώρισης των ατόμων και την κυρίαρχη κοινωνική τους ταυτότητα (Κωφός, 1990· Κιτρομηλίδης, 1990β), οι πληθυσμοί χωρίζονταν ανάλογα με την πίστη τους. Αυτός ο διαχωρισμός δεν ήταν απλά μια διοικητική διαίρεση που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του Οθωμανικού κράτους (Μιλέτια), αλλά αποτελούσε στην πραγματικότητα τη βασική δομή λειτουργίας της βαλκανικής κοινωνίας. Όπως παρατηρεί και ο Ε. Κωφός, «μόνο η ορθόδοξη χριστιανική παράδοση λειτουργούσε ως δεσμός μεταξύ των λαών των Βαλκανίων» (Κωφός, 1964: 12). Η έννοια του Ρωμιού, αυτή την περίοδο, χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει μια πολιτικο-θρησκευτική και όχι μια εθνική ταυτότητα (Vermeulen,

10. Βασίζομενος στον ορισμό του F. Barth για την εθνοτική ομάδα (Barth, 1969), ο Γούναρης υποστηρίζει ότι «στη μεσαία ζώνη της Μακεδονίας, τουλάχιστον μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, ποτέ δεν υπήρξαν ευδιάκριτες εθνοτικές ομάδες με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά» (Γούναρης, 1993: 200). Παρόμοια είναι τα συμπεράσματα και του E. Hammel, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι, παρόλο που η συγγένεια, η γλώσσα και η θρησκεία αποτελούν τα κριτήρια βάσει των οποίων ορίζεται η εθνοτική ταυτότητα στα Βαλκάνια, το φαινόμενο της διαπλοκής τους, όπως συμβαίνει στη πραγματικότητα, κάνει τον ορισμό εθνοτικών ομάδων ιδιαίτερα προβληματικό (Hammel, 1993: 7).

1984: 228), και η ιδέα του Γένους σ' ένα βαθμό ανταποκρίνεται στα δεδομένα αυτής της κατάστασης.

Όσοι βέβαια είχαν ή πρόσβευαν μια ελληνική παιδεία, αποτελούσαν το ανώτερο κοινωνικά στρώμα του Ρουμ Μιλλιέτ. Το θέμα αυτό έχει εκτενώς μελετηθεί από ιστορικούς και στο πλαίσιο αυτής της εργασίας θα το θεωρήσω ως δεδομένο.¹¹ Από τον 17ο ήδη αιώνα, τα ελληνικά αποτελούσαν όχι μόνο τη γλώσσα της εκκλησίας αλλά και του εμπορίου και της παιδείας. Η κοινωνικά ανώτερη θέση των ελληνόφωνων του Ρουμ Μιλλιέτ οδήγησε σταδιακά στην κυριαρχία του ελληνικού πολιτισμού ανάμεσα στους ορθόδοξους των Βαλκανίων· ως συνέπεια, «οι βαλκάνιοι έμποροι, άσχετα με την εθνοτική καταγωγή τους, γενικά προτιμούσαν να μιλούν ελληνικά και συχνά υιοθετούσαν ελληνικά ονόματα» (Stoianovich, 1960: 291· Herzfeld, 1986: 47). Όπως έχουν παρατηρήσει διάφοροι ιστορικοί, «οι πλούσιοι Βαλκάνιοι εκείνης της εποχής (17ος αιώνας και έπειτα) ένιωθαν περήφανοι να ονομάζονται Γραικοί Έλληνες, Ορθόδοξοι Αλβανοί, Βλάχοι, Σλαβο-Μακεδόνες, ενώ Βούλγαροι έμποροι συχνά ονόμαζαν τους εαυτούς τους Γραικούς Έλληνες» (Stoianovich, 1960: 310-311) και «θεωρούσαν ως προσβολή το να μην τους αποκαλούν Έλληνες» (Mishev, 1971: 194).

Αντίθετα, η έννοια και η ταυτότητα του «Μπουλγκάρ» (του Βούλγαρου) υποδηλώνει στα νότια Βαλκάνια μια κατώτερη κοινωνική θέση και, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, αναφέρονταν στην περίπτωση των φτωχών σλαβόφωνων αγροτών (στο ίδιο: 234). Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν, άλλωστε, την ίδια περίπου εποχή τόσο ο σέρβος γεωγράφος Cvijic όσο και ο έλληνας φιλόλογος Τσιούλκας, παρόλο που και οι δύο ήταν σαφώς επηρεασμένοι από αντίθετα εθνικά φρονήματα.¹² Όπως παρατηρεί και ο H. Vermeulen, «για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, οι έννοιες του Ρωμιού και του Βούλγαρου δε νοούνταν ως αντίθετες από την

11. Ο T. Stoianovich είναι ο πρώτος που αναφέρθηκε εκτενώς στο φαινόμενο αυτό, στα 1960.

12. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ποτέ ότι οι απόψεις των μελετητών, περιηγητών, διανοούμενων που γράφουν εκείνη την περίοδο για την περιοχή, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων δεν είναι άμοιρες πολιτικών σκοπιμοτήτων. Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας προσπάθησα να χρησιμοποιήσω κριτικά τις υπάρχουσες πηγές και να διασταυρώσω όσο μπόρεσα τις διαθέσιμες πληροφορίες. Για μια πληρέστερη ανάλυση των απόψεων του Cvijic, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στο έργο του H. Wilkinson (1951). Μέρος του έργου του K. Τσιούλκα επαναδημοσιεύτηκε πρόσφατα (1991).

πλειοψηφία του σλαβικού αγροτικού πληθυσμού. Ο προσδιορισμός Βούλγαρος αναφερόταν σε γλωσσικά, πολιτισμικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά, και ο προσδιορισμός Ρωμίος αναφερόταν σε θρησκευτικά και πολιτικά δεδομένα» (στο ίδιο). Οι Έλληνες και οι Βούλγαροι αποτελούσαν, επομένως, κατηγορίες που καταλάμβαναν διαφορετικές θέσεις, σε ένα σύστημα πολιτισμικής διαίρεσης της εργασίας (Hechter, 1978).¹³

β. Η διαδικασία δημιουργίας των εθνικών ομάδων στη Μακεδονία

Αυτή ήταν η κατάσταση στην αγροτική Μακεδονία μέχρι την εποχή της εμφάνισης των εθνικών κινημάτων. Ο τρόπος, όμως, με τον οποίο τα άτομα όριζαν τον εαυτό τους και προσδιόριζαν το περιεχόμενο και το νόημα των όρων Ρωμίος, Γραικός Έλληνας, Βούλγαρος κλπ. άλλαξε ριζικά, κάτω από την επιρροή των εθνικών κινημάτων. Η πορεία αυτών των κινημάτων, τα επιχειρήματα και οι στρατηγικές που χρησιμοποιούσαν οι εθνικιστές διανοούμενοι δε θα μας απασχολήσουν στο πλαίσιο αυτής της μελέτης. Το ενδιαφέρον είναι η διαδικασία βάσει της οποίας οι τοπικοί αγροτικοί πληθυσμοί χωρίστηκαν σε εθνικά στρατόπεδα και υιοθέτησαν μια εθνική ταυτότητα και συνείδηση.

Οι εθνικές προπαγάνδες έθεσαν ένα δίλημμα σε όλους αυτούς τους πληθυσμούς: Τα άτομα έπρεπε να αποκτήσουν μια εθνική ταυτότητα. Αυτός ήταν ένας τρόπος σκέψης άγνωστος μέχρι τότε για την πλειοψηφία των αγροτικών πληθυσμών της Μακεδονίας. Οι όροι «Μπουλγκάρ» και «Ρωμίος» εθνικοποιήθηκαν από τους εθνικιστές διανοούμενους, απέκτησαν δηλαδή εθνικό περιεχόμενο και σημασία. Το ίδιο συνέβη και στον όρο Ρωμίος: στο βαθμό που οι Έλληνες αποτελούσαν το ισχυρότερο πολιτισμικά σύνολο του Ρουμ Μιλλιέτ, ο όρος Ρωμίος έγινε ταυτόσημος με τον εθνικό όρο

13. Η R. Van Boeshoten έχει αναλύσει σε βάθος το φαινόμενο της πολιτισμικής διαίρεσης της εργασίας στην Μακεδονία (Boeshoten, 1993). Η ανάλυση της είναι ενδιαφέρουσα, παρά τις σημαντικές ανακρίβειες που παρουσιάζει στην προσπάθειά της να γενικεύσει. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μελέτη της Δ. Λαφαζάνη, που υποστηρίζει ότι, παράλληλα με την πολιτισμική διαίρεση της εργασίας, υπήρχε στην Μακεδονία και μια πολιτισμική διαίρεση του χώρου (οι ελληνικών πολιτισμικών καταβολών πληθυσμοί στις εύφορες πεδιάδες, οι «σλαβόφωνοι» στα ορεινά, κλπ.) (Λαφαζάνη, 1991), άποψη η οποία φαίνεται να συμφωνεί και με αφηγήσεις διαφόρων ελλήνων αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα (για παράδειγμα: Αργυρόπουλος, 1984: 20, 25).

Έλληνας. Με τις συνθήκες αυτές κανένας δεν μπορούσε να είναι πλέον ταυτόχρονα Ρωμός και Βούλγαρος.

Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας έτειναν στην πλειοψηφία τους να ταυτίζονται εθνικά με τους Έλληνες και να αποκτούν ελληνική εθνική συνείδηση (Brailsford, 1906: 198). Τα κατώτερα ήταν, κυρίως, επηρεασμένα από την εξαρχηκή προπαγάνδα και αργότερα από την ΕΜΕΟ, γεγονός που, άλλωστε, εξηγεί και τις σοσιαλιστικές συμπάθειες μερίδας του κινήματος αυτού. Οι υπάρχουσες κοινωνικο-οικονομικές, πολιτισμικές και γλωσσικές διαιρέσεις μεταφράστηκαν και μεταμορφώθηκαν από τους εθνικιστές σε εθνικού χαρακτήρα διαφοροποιήσεις. Η προσπάθεια αυτή ήταν, βέβαια, γεμάτη αντιφάσεις (Κιτρομηλίδης, 1990α) στο βαθμό που, όπως ανέφερα παραπάνω, οι πληθυσμοί συχνά μοιράζονταν διάφορα κοινωνικά, γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Το σημαντικό, πάντως, είναι ότι η διαδικασία αυτή ακολούθησε την εμφάνιση των εθνικών κινήματων και άρα ήταν αποτέλεσμα και όχι αιτία της· με άλλα λόγια, δεν ήταν τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά που διαίρεσαν τους πληθυσμούς σε εθνικές ομάδες. Η εκ των υστέρων «εθνικοποίησή» τους από τους εθνικιστές διανοούμενους είχε σκοπό να δικαιολογήσει ήδη υπαρκτά γεγονότα. Επίσης, σημαντικό είναι το ότι η διαίρεση των πληθυσμών σε έθνη και η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης εθνικής ταυτότητας από τα άτομα δεν έγινε πάντοτε βάσει κοινωνικο-οικονομικών, γλωσσικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών. Θα ήταν αφελές να θεωρήσουμε πως φτωχοί Έλληνες και πλούσιοι υποστηριχτές της Εξαρχίας ή/και της ΕΜΕΟ δεν υπήρχαν. Θα ήταν αντίθετο με τα ιστορικά δεδομένα να υποστηρίξουμε, για παράδειγμα, πως όλοι οι «σλαβόφωνοι» της Μακεδονίας υποστήριξαν την Εξαρχία ή/και την ΕΜΕΟ.

Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως οι πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικο-οικονομικές διαιρέσεις δεν έπαιξαν ένα ρόλο στη διαδικασία δημιουργίας και επιλογής εθνικών ταυτοτήτων. Όποια όμως εξήγηση της δημιουργίας εθνικών ομάδων στην αγροτική Μακεδονία θεωρεί αυτές τις διαιρέσεις ως τη βάση ύπαρξης των εθνών είναι ανεπαρκής και προβληματική. Μια τέτοια προσέγγιση αδυνατεί να εξηγήσει τους λόγους ύπαρξης του Μακεδονικού Αγώνα. Αν οι πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικο-οικονομικές διαιρέσεις ήταν αρκετές για τη δημιουργία και επιλογή εθνικών ομάδων και ταυτοτήτων, αυτό θα συνεπαγόταν την κατά κράτος ε-

πικράτηση των εξαρχικών ή/και της ΕΜΕΟ στην περιοχή βόρεια της γραμμής Καστοριά-Γιαννιτών-Παγγαίου όπου, ως γνωστόν, η συντριπτική πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού αποτελούνταν από «σλαβόφωνους» Μακεδόνες. Όπως όμως είναι επίσης γνωστό, αυτή είναι η περιοχή όπου σημειώθηκαν οι χειρότερες και πλέον βίαιες συγκρούσεις του Μακεδονικού Αγώνα. Εκτός, βέβαια, και αν θεωρήσουμε πως οι χιλιάδες μαχητές (όλων των αντιμαχόμενων ομάδων), που κατάγονταν από αυτές τις περιοχές, ήταν... απλώς «αφελή θύματα» κάποιων «πανούργων καθοδηγητών» που προωθούσαν τις διάφορες εθνικές προπαγάνδες!

Η απόφαση επιλογής μιας εθνικής ταυτότητας επηρεαζόταν από μια σειρά παραγόντων, πέρα και εκτός των όποιων πολιτισμικών, γλωσσικών και κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών των ατόμων. Το βασικό είναι να κατανοήσουμε ότι η απόφαση της υιοθέτησης μιας εθνικής ταυτότητας ήταν για τους αγροτικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας μια επιλογή στενά συνδεδεμένη με τις ανάγκες και προτεραιότητες αυτού ή αυτών που έπαιρναν την απόφαση. Οι ανάγκες και προτεραιότητες αυτές νοούνταν σε επίπεδο προσωπικό, είτε ενός νοικοκυριού, είτε μιας οικογένειας, είτε ενός σογιού, είτε μιας ενορίας, είτε μιας κοινότητας. Παρόλο που, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, οι προτεραιότητες αυτές είχαν υλικό χαρακτήρα, θα ήταν λάθος να υποθέσουμε πως δεν αναφέρονταν και σε ιδεολογικές νοητικές ανάγκες. Για παράδειγμα, το αίτημα για εκπαίδευση («να μάθουν τα παιδιά μας γράμματα») δεν ήταν πάντα συνδεδεμένο με υλική υστεροβουλία. Ούτε είναι δυνατόν να παραλείψουμε την επιθυμία κάποιων ατόμων να ταυτιστούν με μια εθνική ομάδα, για καθαρά ιδεολογικούς λόγους (νοητική ανάγκη).

Τα απομνημονεύματα αυτών που συμμετείχαν στον Μακεδονικό Αγώνα και οι διεισδυτικές αναλύσεις κάποιων μελετητών είναι πραγματικά αποκαλυπτικές για τη φύση αυτών των αναγκών και προτεραιοτήτων. Οι αντιδικίες μεταξύ γαιοκτημόνων και κολίγων χωρικών, μεταξύ εμπόρων και παραγωγών, μεταξύ των τότε προς εκκόλαψη καπιταλιστών (π.χ. καπνέμποροι-εργοστασιάρχες της νοτιοανατολικής Μακεδονίας) και των εργαζομένων¹⁴ συχνά μεταφράζονταν και μετατρέπονταν σε εθνικές αντιπαραθέσεις (Γούναρης, 1993).

14. Βλ. Μοσχώφ, 1987· Λαμπριανίδης, 1982· Αβδελά, 1993.

Ειδικά στον αγροτικό χώρο, οι χριστιανικές κοινότητες ήταν, για διάφορους λόγους (διανομή της γης, έλεγχος των κοινοτικών συμβουλίων, δεσμοί εντοπιότητας, διαβαλκανικές μεταναστευτικές συνθήκες, φορολογία από το Πατριαρχείο, κ.ά.), εσωτερικά διαιρεμένες σε αντίπαλες παρατάξεις (στο ίδιο). Σύμφωνα με τον Κ. Μαζαράκη, «ο εν Μακεδονία βουλγαρισμός προέκυψε από τα μεταξύ των κοινοτικών συμβουλίων μίση. Η αντιπολίτευσις εγένετο βουλγαρική, προσηλυτίζουσα τον αγράμματον χωρικόν» (Μαζαράκης-Αινιάν, 1984: 203). Ο G. Abbot, που ταξίδεψε στη Μακεδονία εικοσιπέντε χρόνια πριν από τον Μαζαράκη, παρατηρώντας τις βάσεις αυτού του φαινομένου έγραψε πως οι χριστιανικές κοινότητες ήταν διαιρεμένες ανάμεσα «στους φίλους και στους εχθρούς του δεσπότη» (Abbot, 1903: 85). Οι πλειοψηφία αυτών των αντιθέσεων προσέλαβε στις επόμενες δεκαετίες εθνικό χαρακτήρα (Vermeulen, 1984: 245· Γούναρης, 1993: 195). Προϋπάρχουσες πολιτικές διαφορές πήραν εθνικό χαρακτήρα και, από εκείνη τη στιγμή, ο πολιτικός ανταγωνισμός γινόταν με τη χρησιμοποίηση εθνικής ορολογίας (Γούναρης, 1993).

Εξαιτίας αυτής της ιδιομορφίας, που χαρακτήριζε τη διαδικασία επιλογής και δημιουργίας εθνικών ταυτοτήτων, συχνά παρατηρούνταν φαινόμενα που για μας, σήμερα, είναι από πρώτη όψη αδιανόητα. Το πρώτο από αυτά έγκειται στην ασυμβατότητα εθνικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών ομάδων. Πολύ συχνά μέλη του ίδιου νοικοκυριού, οικογένειας, σογιού, ενορίας και κοινότητας ανήκαν σε διαφορετικά έθνη και υποστήριζαν διαφορετικές εθνικές ιδεολογίες (Vermeulen, 1984: 240). Νοικοκυριά, οικογένειες, σόγια, ενορίες και κοινότητες χωρίζονταν σε διαφορετικά εθνικά στρατόπεδα, παρά το γεγονός ότι τα μέλη τους μοιράζονταν τα ίδια πολιτισμικά, γλωσσικά, και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά. Το φαινόμενο αυτό ήταν ιδιαίτερα έντονο ανάμεσα στους «σλαβόφωνους» της Μακεδονίας, εμφανιζόταν όμως και στις υπόλοιπες πληθυσμιακές κατηγορίες (Γούναρης, 1993). Το δεύτερο, ιδιαίτερα ενδιαφέρον, φαινόμενο, επίσης δυσκολονόητο για μας, σήμερα, είναι αυτό που ονομάζω εθνική κινητικότητα. Το φαινόμενο αυτό παρουσιαζόταν όταν άτομα, νοικοκυριά, οικογένειες, σόγια, ενορίες και κοινότητες, που είχαν ήδη ταυτιστεί με μια εθνική ομάδα, άλλαζαν την εθνική τους ταυτότητα «μέσα σε μια νύχτα».

Συγκεκριμένα παραδείγματα, σχετικά με τα δύο παραπάνω φαινόμενα, μπορούν να αποσαφηνίσουν καλύτερα την κατάσταση. Ό-

σον αφορά την ασυμβατότητα εθνικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών ομάδων, τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του Μακεδονικού Αγώνα είναι πραγματικά διαφωτιστικά. Εκείνη την περίοδο, συχνά συναντούσε κανείς οικογένειες στην αγροτική Μακεδονία όπου ο πατέρας ήταν Έλληνας και οι γιοι Σέρβοι, Ρουμάνοι ή υποστηρικτές της Εξαρχίας ή/και της ΕΜΕΟ.¹⁵ Ο Π. Αργυρόπουλος, δημοσιογράφος που συμμετείχε και παρακολούθησε τα γεγονότα της εποχής, γράφει:

«Ενθυμούμαι ότι προύχων εις τα Πορρρία, μη επιτυχών την πρόσληψιν του μεγαλύτερου υιού του ως υποτρόφου εις το ελληνικόν γυμνάσιον, τον ενέγραψε εις ρουμανικόν σχολεῖον και εδημιούργησε ρουμανικήν κοινότητα εις Ἀνω Πορρρία. Το επόμενον ἔτος, μη επιτυχών την πρόσληψιν του δευτεροτόκου υιού ως υποτρόφου, τον ενέγραψεν εις βουλγαρικόν σχολεῖον και εσχημάτισε βουλγαρικήν κοινότητα εις Κάτω Πορρρία» (Αργυρόπουλος, 1984: 46).

Η περίπτωση αυτή είναι, βέβαια, υπερβολική –όπως και ο ίδιος ο Αργυρόπουλος σημειώνει (στο ίδιο)– χρήσιμη, ωστόσο, για να δείξει το βαθμό ελαστικότητας της διαδικασίας επιλογής εθνικών ταυτοτήτων. Ο Κ. Μαζαράκης, γνωστός και ως Καπετάν Ακρίτας, γράφει στο ημερολόγιο του για τον Τσαμόπουλο, ένα από τα πρωτοπαλίκαρα του έλληνα μακεδονομάχου Μπρούφα: «Ο Τσαμόπουλος, οπαδός του Μπρούφα και καθαρά ελληνικών αισθημάτων, έτρεψε τελικά εις φυγήν τον φοβερό διώκτη των ανταρτών, δερβέναγα ρουμανίζων Βλάχο Τσάμη» (Μαζαράκης, 1984: 168). Ας σημειωθεί πως ο «ελληνικών αισθημάτων» Τσαμόπουλος ήταν γιος του «ρουμανίζοντος» Τσάμη (στο ίδιο).

Το φαινόμενο που πριν ονόμασα «εθνική κινητικότητα», είναι ακόμα πιο ενδιαφέρον. Πολύ συχνά, άτομα, νοικοκυριά, οικογένειες, σόγια, ενορίες και κοινότητες, που ονόμαζαν τους εαυτούς τους Έλληνες, γίνονταν υποστηρικτές της Εξαρχίας ή/και της ΕΜΕΟ και

15. Το θέμα της εθνικής ταυτότητας των γυναικών δεν απασχολεί την πλειοψηφία των συγγραφέων αυτών. Γι' αυτόν το λόγο, οι αναφορές τους γίνονται κυρίως στον πατέρα και στους γιους. Μια μερίδα μόνο αγωνιστών και περιηγητών θα ασχοληθεί με το θέμα της εθνικής ταυτότητας των γυναικών, χωρίς όμως να μπορέσει να προσφέρει αξιόλογο εθνογραφικό υλικό, που να μας επιτρέπει να μελετήσουμε τις απόψεις των γυναικών του αγροτικού χώρου σε βάθος (Αγγελόπουλος, 1993).

το αντίστροφο. Το πιο εντυπωσιακό είναι πως, μερικές φορές, οι παραπάνω άλλαξαν την εθνική τους ταυτότητα διαδοχικά και επαναλαμβανόμενα. Ο H. Brailsford αναφέρει στο βιβλίο του πως χωριά ολόκληρα άλλαξαν εθνικές παρατάξεις, «δύο ή τρεις φορές το χρόνο» (Brailsford, 1906: 167). Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα παραδείγματα που αναφέρουν οι δημοσιευμένες βουλγαρικές πηγές πάνω στο θέμα.¹⁶ Σε τελική ανάλυση, όπως έχουν επισημάνει και άλλοι μελετητές (Καρακασίδου, 1993· Γούναρης, 1993: 200· Βάρδα, 1993), το φαινόμενο της εθνικής κινητικότητας ήταν πολύ συνηθισμένο ανάμεσα στους «σλαβόφωνους» της Μακεδονίας. Ο H. Brailsford παραθέτει ένα ανέκδοτο που, κατά τη γνώμη μου, αποκαλύπτει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την κατάσταση. Γράφει σχετικά:

«Άκουσα ένα γάλλο πρόξενο που του άρεσε να επιδεικνύεται, να λέει πως αν τον επιχορηγούσαν με ένα εκατομμύριο γαλλικά φράγκα θα αναλάμβανε να κάνει όλη τη Μακεδονία γαλλική. Θα υποστήριζε πως οι Μακεδόνες ήταν απόγονοι των γάλλων σταυροφόρων που κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη τον 12ο αιώνα, και τα φράγκα θα έκαναν τα υπόλοιπα» (Brailsford, 1906: 103).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό πως η επιλογή μιας εθνικής ταυτότητας ήταν, καταρχήν, μια πολιτική επιλογή, συχνά άσχετη με τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά αυτού ή αυτών που έπαιρναν την απόφαση. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως ήταν μια επιλογή η οποία γινόταν σε συνθήκες «ελεύθερης αγοράς» εθνικών ταυτοτήτων. Η υιοθέτηση μιας εθνικής ταυτότητας ήταν εξαρτημένη από τις ανάγκες και τις προτεραιότητες αυτού ή αυτών που την έπαιρναν· αυτό, όμως, δε συνεπάγεται πως ήταν μια απόφαση που λαμβανόταν χωρίς καταναγκασμούς και δυσχέρειες. Η δυνατότητα επιλογής δε σημαίνει, άλλωστε, και ελευθερία. Τα άτομα, τα νοικοκυριά, οι οικογένειες, τα σόγια, οι ενο-

16. Ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στον τόμο, *Macedonia: Documents and Material*, της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών (1978) (ιδιαίτερα: 154, 196, 245, κ.ά.). Χαρακτηριστικές επίσης είναι και κάποιες επώνυμες περιπτώσεις. Ο D. Vlahov, πρώτος αντιπρόεδρος της πρώην Ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, είχε αρχικά διακριθεί ως βούλγαρος βουλευτής στη βουλή των Νεοτούρκων, στις αρχές του αιώνα. Οι αδελφοί Miladinov ήταν αρχικά φανατικοί Έλληνες, πριν γίνουν πρωτεργάτες της σύγχρονης βουλγαρικής παιδείας στη Μακεδονία.

ρίες και οι κοινότητες της αγροτικής Μακεδονίας, εκείνη την περίοδο, δεν είχαν άλλη επιλογή από το να υιοθετήσουν μιαν εθνική ταυτότητα. Έπρεπε να το κάνουν αυτό για να επιβιώσουν σε ένα περιβάλλον όπου «η ανθρώπινη ζωή είχε χάσει την αξία της και η ειρήνη το νόημα της» (στο ίδιο: 159). Από τη στιγμή που υιοθετούσαν μιαν εθνική ταυτότητα, είχαν, τουλάχιστον, εξασφαλισμένη την προστασία και υποστήριξη μίας από τις αντιμαχόμενες εθνικές ομάδες. Αλλιώς, ήταν υποψήφια θύματα του κάθε ένοπλου σώματος.

Ακόμα και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Ίλντεν, στα 1903, η πλειοψηφία των κοινοτήτων της δυτικής Μακεδονίας υποστήριξε την ΕΜΕΟ, γιατί δεν είχε καμία άλλη εναλλακτική λύση. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήξεραν πολύ καλά πως, αν δεν υποστήριζαν την ένοπλη εξέγερση, τα χωριά τους θα καίγονταν από την ΕΜΕΟ. Ήξεραν επίσης καλά πως ο Οθωμανικός στρατός θα έκαιγε κάθε χωριό της περιοχής, άσχετα με το αν υποστήριζε ή όχι την εξέγερση. Ο Η. Brailsford, που ταξίδεψε στην περιοχή λίγες εβδομάδες μετά το τέλος της εξέγερσης, γράφει πως, για τους κατοίκους αυτών των περιοχών, «ήταν μια επιλογή ανάμεσα στο να τους κάψουν τα χωριά τους, ή να τους κάψουν τα χωριά τους και να τους σφάξουν κιόλας» (στο ίδιο: 161), και συνεχίζει: «Οι περισσότεροι χωρικοί προτίμησαν το μη χείρονος και πήραν τα βουνά, ταυτιζόμενοι έτσι εξ ορισμού με τους εξεγερμένους».¹⁷

Όσον αφορά τους λόγους εμφάνισης του φαινομένου της εθνικής κινητικότητας, και πάλι ο Η. Brailsford είναι κατατοπιστικός: «Άλλαξαν τις (εθνικές) τους προτιμήσεις από χρονιά σε χρονιά ανάλογα με τι φοβόντουσαν περισσότερο, τον Έλληνα επίσκοπο ή το Βουλγαρικό Κομιτάτο» (στο ίδιο: 98), και αυτό γιατί, «ο φόβος στη Μακεδονία ήταν [κάτι] παραπάνω από ένα συναίσθημα [...] ο φόβος ήταν το κυρίαρχο, το πάντα παρόν κίνητρο» (στο ίδιο: 36).¹⁸ Παρόλο που οι διάφορες ομάδες και φράξιες της ΕΜΕΟ χρησιμοποιούσαν, κατά κάποιο τρόπο, τις πλέον βίαιες μεθόδους (στο ίδιο: Duncan, 1988), τα υπόλοιπα ένοπλα σώματα δεν υστερούσαν

17. Το γεγονός αυτό βέβαια έχει αναλυθεί εκτενώς από τον Κ. Βακαλόπουλο και δε νομίζω πως είναι ανάγκη να επεκταθώ παραπάνω (Βακαλόπουλος, 1987: 60-61).

18. Οι περιγραφές του Η. Brailsford αναφέρονται κυρίως στη μετά του Ίλντεν περίοδο, η οποία ήταν μία από τις πλέον βίαιες περιόδους του Μακεδονικού Αγώνα. Γεγονός, πάντως, παραμένει πως, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε στη Μακεδονία για μια περίπου δεκαετία.

στη χρήση ωμής βίας για την επίτευξη των στόχων τους. Ο Μαζαράκης, για παράδειγμα, γράφει πως «έπρεπε να πείσουμε [τους “σλαβόφωνους”] πως ήταν Έλληνες» (Μαζαράκης-Αινιάν, 1984: 216) και πως «με την πειθώ των όπλων και του αίματος ένα χωρίον εγίνετο ελληνικόν ή βουλγαρικόν» (στο ίδιο: 251). Οι διαθέσιμες ελληνικές και ξένες ιστορικές πηγές είναι, άλλωστε, ιδιαίτερα κατατοπιστικές σε αυτό το θέμα. Οι αγροτικές κοινότητες επέλεγαν μιαν εθνική ταυτότητα «είτε γιατί πείθονταν, είτε γιατί συναινούσαν λόγω απειλών ή βίας» (Brailsford, 1906: 72). Ίσως η πλέον επιτυχημένη έκφραση αυτής της κατάστασης είναι ο τίτλος που επέλεξε ο P. Duncan για τη μελέτη του, χαρακτηρίζοντας τον Μακεδονικό Αγώνα ως «την πολιτική του τρόμου» (Duncan, 1988). Ο H. Brailsford, ζώντας από κοντά τα γεγονότα, καταλήγει με κάποια ποιητική αδειά στο συμπέρασμα πως «οι μισοί από τους άνδρες και οι περισσότερες από τις γυναίκες ευχαρίστως θα δέχονταν [να ζουν] ήρεμα και γαλήνια υπό την οποιαδήποτε σημαία, και να αποκαλούν τους εαυτούς τους ακόμα και Μαντζούριους ή Χόι-Χόι,¹⁹ αρκεί, υιοθετώντας αυτά τα ονόματα, να μπορούν να καλλιεργούν χωρίς ενοχλήσεις τα χωράφια τους και να πηγαίνουν για βόλτα στην αγορά χωρίς το φόβο της δολοφονίας» (Brailsford, 1906: 218). Το συμπέρασμα αυτό του H. Brailsford αποτελεί βέβαια, κατά τη γνώμη μου, μια ρητορική υπερβολή. Χρήσιμη όμως υπερβολή, στο βαθμό που επισημαίνει τις ιδιαιτερότητες της εποχής εκείνης.

Τα όσα παραπάνω αναφέρθηκαν δε θα πρέπει να θεωρείται πως βρίσκονται σε αντίθεση με το πολύ γνωστό γεγονός του ηρωισμού που επέδειξαν όσοι αγωνίστηκαν, υπό την οποιαδήποτε σημαία, κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα. Είναι, για παράδειγ-

19. Ο H. Brailsford γράφει, «Manchus or Hottentots», μια έκφραση που συνηθιζόταν στην αγγλική γλώσσα στις αρχές του αιώνα. Οι Manchus είναι, βασικά, οι κάτοικοι της Μαντζουρίας (νοτιοανατολική Κίνα). Οι Hottentots είναι η φυλή Χόι-Χόι της νότιας Αφρικής. Η ονομασία Hottentots χρησιμοποιόταν, βέβαια, καταχρηστικά στην αγγλική, από τα μέσα του 17ου αιώνα, για να δηλώσει τον πολιτισμικά «κατώτερο», το «βάρβαρο» νοτιοαφρικανό ιθαγενή, αντίληψη στενά συνδεδεμένη με το αποικιοκρατικό καθεστώς της εποχής (The Compact Oxford English Dictionary, 1993: 789, 915). Στα ελληνικά, ο όρος Οτεντότοι έχει στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί με ανάλογες, όμως, αρνητικές αναφορές. Έχοντας υπόψη το γενικό πλαίσιο του βιβλίου του H. Brailsford, τις πολιτικές του απόψεις και τους αγώνες του υπέρ των βαλκάνιων αγροτικών πληθυσμών (είτε στην περίπτωση της Μακεδονίας του 1903-1904 είτε στην περίπτωση της Κρητικής επανάστασης της προηγούμενης δεκαετίας), καταλήγω πως η λέξη Hottentots δε χρησιμοποιόταν υποτιμητικά, και άρα τη μεταφράζω ως Χόι-Χόι.

μα, γνωστό πως ο Καπετάν Κώτας ήταν από τους πλέον γενναίους μαχητές του Κομιτάτου, πριν περάσει στο ελληνικό στρατόπεδο και ηρωικά αναδειχθεί σε κορυφαίο στέλεχος του. Από τη στιγμή που η επιλογή μιας εθνικής ταυτότητας πραγματοποιείται, η ταύτιση των ατόμων με την εθνική τους ομάδα ενίσχυε τις ήδη υπάρχουσες επιλογές και οδηγούσε σε πράξεις αυταπάρνησης και ηρωισμού. Το ζήτημα, όμως, της επιρροής του εθνικού ιδεώδους σε συνθήκες εθνικού ανταγωνισμού αφορά το χώρο της κοινωνικής και πολιτικής ψυχολογίας και δεν μπορεί να εξεταστεί στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

Επιπλέον, τα φαινόμενα της εθνικής κινητικότητας και της ασυμβατότητας εθνικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών ομάδων δε θα πρέπει να θεωρηθεί πως αναιρούν τη δημιουργία και ύπαρξη εθνών. Με τον ίδιο τρόπο που, για παράδειγμα, η εμφάνιση της κοινωνικής πολυσθένειας²⁰ δεν αναιρεί αλλά εμπλουτίζει τις αντιλήψεις μας για την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων (Τσουνκαλάς, 1987), τα φαινόμενα που αναφέρω παραπάνω συντελούν σε μια πληρέστερη κατανόηση των εθνών, της δημιουργίας τους και της φύσης τους.

γ. Ο Μπίτος και ο Μπίτοφ: από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα

Στις 22 Νοεμβρίου 1992 δημοσιεύτηκε στην *Ελευθεροτυπία* ένα άρθρο με τον τίτλο «Ο Μπίτοφ, ο Μπίτος και τα νήματα» (Κοραή, 1992), από το οποίο και παραθέτω το παρακάτω απόσπασμα:

«Εκείνο που δεν είναι γνωστό είναι ότι ο Τζων Μπίτοφ, Καναδός επιχειρηματίας, Σκοπιανής καταγωγής και βασικός χρηματοδότης της περιβόητης φιλοσκοπιανής προπαγάνδας, κατάγεται από το χωριό Γάβρος της Καστοριάς και ένας εξάδελφός του, ο Μπίτος, είναι αντιπρόεδρος της Παμμακεδονικής Ομοσπονδίας των Ελλήνων της Αμερικής» (στο ίδιο: 24).

Η μελέτη μας έχει ως βασικό της σκοπό να επιχειρηματολογήσει ενάντια στις θεωρητικές και ιδεολογικές εκείνες προσεγγίσεις, που υποστηρίζουν τη συνέχεια εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων

20. Το φαινόμενο της κοινωνικής πολυσθένειας εμφανίζεται στις σύγχρονες βιομηχανικές καπιταλιστικές κοινωνίες, όπου τα άτομα κατέχουν, συγχρόνως, παραπάνω από μία θέσεις στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και άρα, εν δυνάμει, πολλαπλούς ταξικούς ρόλους (Τσουνκαλάς, 1987: 171-194).

και εθνών, ή, έστω, υποστηρίζουν ότι οι σημερινές εθνικές ταυτότητες στα νότια Βαλκάνια βασίζονται σε προϋπάρχοντα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά (βλ. για παράδειγμα: Van Boeshoten, 1993). Προσεγγίσεις που, όταν βρίσκονται αντιμέτωπες με περιπτώσεις σαν αυτή των δύο παρπάνω ξαδέλφων, περιπτώσεις κάθε άλλο παρά σπάνιες (Vermeulen, 1984· Καρακασίδου, 1993· Γούναρης, 1993), αδυνατούν να προσφέρουν μια εξήγηση χωρίς ανακρίβειες, χωρίς εικασίες περί παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς (στην καλύτερη περίπτωση) ή κατηγοριών περί προδοσίας (στη χειρότερη περίπτωση). Η αναντιστοιχία ανάμεσα στις δυναμικά αλληλοεπικαλυπτόμενες και μεταλλασσόμενες ταυτότητες των ατόμων και τις στεγανές κατηγορίες κατάταξής τους (έθνος, εθνικές ομάδες), που χρησιμοποιούν οι προσεγγίσεις αυτές, οφείλεται σε δύο λόγους: αφενός στην ανεπάρκεια των θεωρητικών τους εργαλείων· αφετέρου, ο προβληματικός επιστημονικός λόγος τους συνδέεται και με τις κοινωνικές και πολιτικές σκοπιμότητες, που υποβάλλονται από μια εθνικιστική και εθνοκεντρική προσέγγιση της ιστορίας – όπως έχει επισημανθεί και στην αρχή του άρθρου.

Η απόφαση της επιλογής μιας εθνικής ταυτότητας ανάμεσα στους αγροτικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας, της περιόδου του τέλους του 19ου-αρχών του 20ού αιώνα, ήταν μια πολιτική απόφαση, συχνά άσχετη με τις πολιτισμικές, γλωσσικές και κοινωνικο-οικονομικές καταβολές αυτών που την έκαναν πραγματικότητα. Ήταν μια απόφαση που λαμβανόταν βάσει των προτεραιοτήτων και των αναγκών τους,²¹ χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει πως ήταν μια εντελώς ελεύθερη επιλογή. Και αυτό γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, η απόφαση αυτή λαμβανόταν μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο. Όπως, άλλωστε, και ο Π. Κιτρομηλίδης υποστηρίζει, «το Μακεδονικό ζήτημα μπορεί εύκολα να κατανοηθεί ως [μια διαδικασία] επιβολής “κατά φαντασίαν κοινοτήτων” στους τοπικούς πληθυσμούς» (Κιτρομηλίδης, 1990: 43).

21. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης εξετάζω τη διαδικασία επιλογής εθνικών ταυτοτήτων σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο και στα πλαίσια ενός πολυπολιτισμικού και πολνεθνικού κράτους (Οθωμανική Αυτοκρατορία). Τα επιχειρήματά μου δεν μπορούν να εξηγήσουν, βέβαια, τις περιπτώσεις εκείνων των ελλήνων πολιτών που στις μέρες μας υποστηρίζουν πως ανήκουν «στη μακεδονική μειονότητα της Βόρειας Ελλάδας». Η περίπτωση τους είναι διαφορετική, εφόσον εντοπίζεται σε διεκδικήσεις στα πλαίσια ενός ήδη υπάρχοντος εθνικού κράτους (Ελλάδα).

Τα πολιτισμικά, γλωσσικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά μπορούν να έχουν έναν περιορισμένο μόνο ρόλο στην εξήγηση της δημιουργίας των σημερινών εθνών στα νότια Βαλκάνια. Θα πρέπει, μάλλον, να θεωρούμε τις εθνικότητες στην αγροτική Μακεδονία εκείνης της περιόδου ως ομάδες ανθρώπων που, εξαιτίας των πολιτικών τους κινήτρων, ισχυρίζονταν πως ενεργούσαν στη βάση υποτιθέμενων ομοιογενών εθνοτικών ή πολιτισμικών ενοτήτων (Brailsford, 1906: 72· Γούναρης, 1993: 201). Είναι σωστότερο, κατά τη γνώμη μου, να μιλάμε για «το ελληνικό κόμμα», «το βουλγαρικό κόμμα», «το σερβικό κόμμα» κλπ., όπως έκανε ο H. Brailsford, ή για «το ελληνικό στοιχείο», «το βουλγαρικό στοιχείο», «το σερβικό στοιχείο», «το ρουμανικό στοιχείο» κλπ., όπως έκανε ο Κωφός, παρά για Έλληνες, Βούλγαρους, Σέρβους, Σλαβο-Μακεδόνες και Ρουμάνους, με τη σημερινή έννοια του όρου (Brailsford, 1906· Κωφός, 1964).

Όπως ήδη παρατήρησα, προϋπάρχουσες, πολύπλοκες και πολύσχιμες κατηγορίες και ταυτότητες (Γραικός Έλληνας, Μπουλγκάρ, Ρωμιός, κ.ά.) εθνικοποιήθηκαν, αξιολογήθηκαν εκ νέου και απέκτησαν νέες σημασίες και περιεχόμενο. Οι τοπικοί πολιτισμοί εθνικοποιήθηκαν και αυτοί με τη σειρά τους, δημιουργώντας όμως έτσι μια σειρά από αντιφάσεις.²² Συνεπώς, οι ταυτότητες αυτές (Γραικός Έλληνας, Μπουλγκάρ, Ρωμιός, κλπ.) χρησιμοποιήθηκαν ως σύμβολα. Οι άνθρωποι συνέχισαν να χρησιμοποιούν τους ίδιους όρους (σημαίνον), με άλλο όμως περιεχόμενο (σημαινόμενο). Η κοινή χρήση, ωστόσο, των συμβόλων δε συνεπάγεται και συμφωνία ως προς τη σημασία τους (Cohen, 1985: 15).

Η δυσκολία κατανόησης της διαδικασίας δημιουργίας εθνικών ομάδων και επιλογής εθνικών ταυτοτήτων στην αγροτική Μακεδονία μπορεί να ξεπεραστεί, αν θέσουμε το ερώτημα, «ποιοι ήταν οι Έλληνες της αγροτικής Μακεδονίας εκείνη την περίοδο» στη θέση του ερωτήματος, «ποια είναι τα εθνικά, εθνοτικά, πολιτισμικά κλπ. χαρακτηριστικά του ελληνικού πληθυσμού της Μακεδονίας». Θα πρέπει, δηλαδή, να μετατοπίσουμε το ενδιαφέρον μας από την αναζήτηση της «ουσίας» της ελληνικότητας και της ελληνικής εθνι-

22. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, πως οι περισσότεροι τοπικοί χοροί, που παρουσιάζονται από φολκλορικά συγκροτήματα της δυτικής Μακεδονίας, χορεύονται μόνο με τη συνοδεία μουσικής και χωρίς στίχους (τραγούδι). Οι λόγοι είναι γνωστοί και, ουσιαστικά, βασίζονται στην εξ ορισμού αντιφατική και ανεξέλεγκτη τάση εθνικοποίησης των πολιτισμικών και γλωσσικών στοιχείων.

κής ταυτότητας στα δεδομένα που λειτουργούν ως σύνορα και ορίζουν αυτές τις έννοιες στο πλαίσιο της εκάστοτε ιστορικής συγκυρίας. Θα πρέπει να εντοπίσουμε, με άλλα λόγια, την προσοχή μας στο πρόσωπο ως Έλληνα παρά στον Έλληνα ως πρόσωπο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABBOT, G. (1903), *The Tale of a Tour in Macedonia*, Arnold, Λονδίνο.
- ΑΒΔΕΛΑ, Ε. (1993), «Ο σοσιαλισμός των “άλλων”: ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στην μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη», *Ιστορικά*, τόμ. 10, τχ. 18-19, σ. 171-204
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1993), «Mothers of the Nation: Gender and Ethnicity in Rural Greek Macedonia», στο *The Anthropology of Ethnicity: A Critical Evaluation*, τόμ. 4, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, Άμστερνταμ, σ. 1-14.
- ANDERSON, B. (1983), *Imagined Communities*, Arnold, Λονδίνο.
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1984), «Ο Μακεδονικός Αγών - Απομνημονεύματα», στο Κ. Σβολόπουλου (επιμ.), *Ο Μακεδονικός Αγών - Απομνημονεύματα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, σ. 1-60.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1987), *Η Μακεδονία στα πλαίσια της Βαλκανικής Πολιτικής (1830-1986)*, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1991), *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού - Μακεδονία*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- BALIBAR, E. - WALLERSTEIN, I. (1991), *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Ο Πολίτης, Αθήνα.
- BANTON, M. (1993), «Modelling Ethnic and National Relations», ετήσια διάλεξη της *Ethnic and Racial Studies Journal*, London School of Economics, Λονδίνο.
- ΒΑΡΔΑ, Χ. (1993), «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Ιστορικά*, τόμ. 10, τχ. 18-19, σ. 151-170.
- BARTH, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries*, Λονδίνο.
- ΒΕΡΕΜΗΣ, Θ. - BLINKHORN, M. (1990), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ELIAMEP, Αθήνα.
- BOESHOTEN, VAN R. (1993), «Politics, Class and Identity in Rural Macedonia», ανακοίνωση στο συνέδριο *The Anthropology of Ethnicity: A Critical Evaluation*, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, Άμστερνταμ, 15-18 Δεκεμβρίου.
- BRAILSFORD, H.N. (1906), *Macedonia, its Races and their Future*, Methuen, Λονδίνο.

- BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES (1978), *Macedonia: Documents and Material*, Institute of History, Σόφια.
- COHEN, A.P. (1985), *The Symbolic Construction of the Community*, Tavistock Publications, Λονδίνο.
- ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Β. (1993), «Εθνοτικές ομάδες και κομματικές παρατάξεις στη Μακεδονία των Βαλκανικών πολέμων», ανακοίνωση στο συνέδριο, *Τα 80 χρόνια των Βαλκανικών πολέμων*, της Εταιρείας Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 4-6 Απριλίου.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ. (1985), *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα.
- DUNCAN, P. (1988), *The Politics of Terror*, Duke University Press, Ντάραμ (ΗΠΑ).
- ERIKSEN, T.H. (1993), *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Pluto Press, Λονδίνο.
- GELLNER, E. (1992), *Έθνη και εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- HAMMEL, E. (1993), «Demography and the Origins of the Yugoslav Civil War», *Anthropology Today*, τόμ. 8, No 4, σ. 4-9.
- HECHTER, M. (1978), «Group Transformation and the Cultural Division of Labour», *American Journal of Sociology*, τόμ. 84, σ. 293-318.
- HERZFELD, M. (1986), *Ours Once More*, Pella Press, Νέα Υόρκη.
- HOBBSBAWM, E. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ.
- HOSCH, E. (1968), *The Balkans*, Faber and Faber, Λονδίνο.
- ΖΙΑΚΑΣ, Θ. (1993), *Έθνος και παράδοση*, Αιγαίον-Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα.
- JELAVICH, B. (1983), *History of the Balkans*, 2 τόμοι, Cambridge University Press, Καίμπριτζ-Λονδίνο-Νέα Υόρκη.
- ΚΑΡΑΚΑΣΙΔΟΥ, Α. (1993), «Politicizing Culture: Negating Ethnic Identity in Greek Macedonia», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 11, σ. 1-28.
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ, Γ. (1994), *Ελλάδα - Μια χώρα των συνόρων*, Αιγαίον, Αθήνα.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1990α), «Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans», στο Θ. Βερέμης - Μ. Blinkhorn (ε-πιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα, σ. 23-66.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1990β), *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π. (1993), «Προθέσεις και ζητούμενα στην ανάλυση του εθνικισμού - Σχόλιο στην εισήγηση του A.D. Smith», *Ιστορ*, τχ. 6, Δεκέμβριος, σ. 13-17.
- ΚΟΡΑΗ, Χ. (1992), «Ο Μπίτοφ, ο Μπίτος και τα νήματα», *Ελευθεροτυπία*, Αθήνα, 22 Νοεμβρίου.
- ΚΩΦΟΣ, Ε. (1964), *Nationalism and Communism in Macedonia*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη.

- ΚΩΦΟΣ, Ε. (1990), «National Heritage and National Identity in Nineteenth and Twentieth century Macedonia», στο Θ. Βερέμης - Μ. Blinkhorn (επιμ.), *Modern Greece: Nationalism and Nationality*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα, σ. 103-142.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Σ. (1955), *The Northern Ethnological Boundaries of Hellenism*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη.
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Α. (1982), *Industrial Location in Capitalist Societies: the Tobacco Industry in Greece 1880-1980*, unpublished Ph.D. Thesis, London School of Economics, Λονδίνο.
- ΛΑΦΑΖΑΝΗ, Δ. (1991), *Cultures frontalières en Grèce: la question sociale locale de la différence culturelle*, ανακοίνωση στο συνέδριο, «Cultures et régions transfrontalière en Europe à l'aube du marché unique», Colloque International de Geographie Politique, Ανδόρρες 27-29 Μαΐου.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π. (1992), *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Μνήμων, Αθήνα.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α. (1985), *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- ΛΙΘΟΞΟΟΥ, Δ. (1983), «Η πολιτική του εξελληνισμού της μακεδονικής μειονότητας στο Μεσοπόλεμο», *Πολίτης*, τχ. 124, σ. 32-38.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, Κ. (1984), «Ο Μακεδονικός Αγών - Αναμνήσεις», στο Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Ο Μακεδονικός Αγών - Απομνημονεύματα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, σ. 165-265.
- MISHEW, D. (1971), *The Bulgarians of the Past*, Arno Press, Νέα Υόρκη.
- ΜΙΧΑΗΛ, Δ. (1992), *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση*, Λεβιάθαν, Αθήνα.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ. (1987), *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ. (1988), «Οι πολιτιστικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης», στο *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στην Μακεδονία*, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σ. 403-414.
- ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Ε. (1993), «Εισαγωγή: Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 13-78.
- PEARSON, R. (1983), *National Minorities in Eastern Europe 1848-1945*, McMillan Press, Λονδίνο.
- SCHEIN, M.D. (1975), «When is an Ethnic Group? Ecology and Class Structure in Northern Greece», *Ethnography*, τόμ. XIV, σ. 83-97.
- SIMIC, A. (1991), «Obstacles to the Development of a Yugoslavian National consciousness: Ethnic Identity and Folk Culture in the Balkans», *Journal of Mediterranean Studies*, τόμ. 1, σ. 18-36.
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε. (1988), *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα.

- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Ε. (1992), *Η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα.
- SMITH, A.D. (1986), *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Οξφόρδη.
- SMITH, A.D. (1993), «Εθνικισμός και διεθνείς συγκρούσεις», *Ιστορ*, τχ. 6, Δεκέμβριος, σ. 6-11.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ, Ρ. (1995), «Πολιτικές θεωρίες και προτάσεις μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, έκδοση της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, Αθήνα, σ. 319-335.
- ΣΤΟΙΑΝΟΒΙΧ, Τ. (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, τόμ. 20, σ. 234-313.
- The Compact Oxford English Dictionary* (1993), Second Edition, BCA, Λονδίνο.
- ΤΣΙΟΥΛΚΑΣ, Κ. (1991), *Συμβολαί εις την διγλωσσίαν των Μακεδόνων*, Αθήνα 1907 (Χαρίσης, επανέκδοση: 1991).
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ. (1987), *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- VERMEULEN, H. (1984), «Greek Cultural Dominance Among the Orthodox Population of Macedonia During the Last Period of Ottoman Rule», στο A. Blok - H. Driessen (επιμ.), *Cultural Dominance in the Mediterranean Area*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Άμστερνταμ, σ. 225-255.
- WILKINSON, H. (1951), *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ.